

*Надія Володимирівна Скотна,
кандидат психологічних наук, доцент кафедри психології
Дрогобицького державного педагогічного університету ім. Івана Франка*

ІДЕАЛ МІЖСОБИСТІСНОГО РОЗУМІННЯ ЯК СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНЕ ЯВИЩЕ

Сучасна наука широко оперує поняттями «тип», «модель», «ідеал особистості». Так, наприклад, у французькій соціології говорять про «спрямовуючі образи» (images guides) і про «ідеали особистості» (ideal de la personne). В англійських дослідженнях ми зустрічаємо такі вирази, як образ людини, тип людини в даній культурі, (human ideal-type of given culture) образ, який викликає захоплення (admirable human figure). Німці користуються словом «Vorbild» (приклад, зразок) чи виразом «ідеальний тип групи».

Розмірковуючи над вибором відповідного поняття, ми вирішили зупинитися на понятті ідеал, незважаючи на те, що вживають його останнім часом все з більшими пересторогами.

Поняття про ідеал, ідеальний тип найглибше осмислив М.Вебер, і саме в нього воно отримало певне конкретне визначення.

Ідеал передбачає досконалість і деяку нереальність, це те, що несе в собі водночас бездоганність, гармонійність і найвищу ступінь. Бездоганність – це своєрідна безпомилковість, гармонійність – це деяка міра, завдяки якій визначається відповідність певних вчинків до наших потреб. Завершеність, тобто здійснення до кінця, повністю – ніколи не властиве ідеалу. Саме тому поняття ідеал так щільно вписується в теорію соціальної перцепції. Навіть тоді, коли здається, що людські відносини вже вичерпані, вони залишаються в чомусь не завершеними, часовий вимір, який асоціюється зі словом perfectio, тут не придатний, це – безкінечне continue. Сприймаючи іншу людину, ми несвідомо або осмислено прикладаємо до неї певну мірку, еталон, на який орієнтуємося. За цим етапом ховається минуле, теперішнє і те, що ми очікуємо в майбутньому. «Ми будемо називати людей більш або менш досконалими, зважаючи на те, більше чи менше наближені вони до природного зразка», тобто до «наперед накресленого нами зразка людської природи». Але, окрім порівняння стосовно зразка

(ідеалу), мова може йти і про порівняння особи з іншими людьми. «Досконалість чи недосконалість в дійсності складають лише модуси мислення, саме поняття, які звичайно ми утворюємо самі шляхом порівняння один з одним індивідів одного і того ж виду» (8,523). Проте природа означених модусів – ідеальних уявлень про інших людей – сьогодні видається більш складною, ніж просто порівняння людини з людиною. А точніше, порівняння це має тривалу історію та передісторію. Прослідкувати основні етапи цього процесу – завдання даного розділу.

Будь-який особистісний ідеал (еталон) – передбачає деяку ієрархію цінностей, що виконують нормативну функцію, спонукають до тих чи інших дій і одночасно є об'єктом певних домагань.

Інша людина може викликати не лише захоплення, але й відразу. В німецькій літературі у таких випадках говорять про *Gegenbild* на відміну від *Vorbild*. У французькій є поняття *героусоїг*. У нас деякі автори користуються терміном «антиідеал».

У розвитку особистості антиідеал відіграє не меншу роль, ніж ідеал. Відмежовуватись від когось – значить не менше, ніж визначитися з тим, хто для тебе є привабливим; окреслити, чого ти не приймаєш в людині, не менш важливо, ніж знайти, що саме є принагідним. Власне, ці два полюси неможливі один без одного, їх протистояння створює те силове поле, в протиріччях якого народжується і живе особистість.

Ідеал – це об'єкт певних домагань, який на певному етапі відчужується від конкретного об'єкта, живе своїм життям: його визначають, пропагують, приймають або, навпаки, по-різному реалізують. Якщо в примітивних суспільствах функціонування ідеалів можна вважати відносно простим, їх кількість не велика, і розходження між загальноприйнятими зразками не таке й відчутне, то в умовах цивілізованого суспільства зі складеною ієрархією, взаємопроникнення різних культур, з широкою мережею соціального виховання вивчити їх значно важче.

Ця сфера мало досліджена, і, як справедливо підкреслює М.Оссовська, все, що пов'язане з особистісними зразками, довго залишалося поза увагою, ховаючись за неадекватною термінологією. Та не зважаючи на все, ідеал сприймання людини людиною завжди був присутнім в дискусіях про природу людини; суперечки про те, якою має бути людина, приховано містилися в теоріях особистості, в

концепції психічного здоров'я, психічної норми; в уявленнях людей про справжнє щастя. Конкретні зразки мали на увазі і ті, хто вважав людські конфлікти не лише припустимими, але й бажаними. Перелік прав людини залежав від того, якою її хотіли бачити, якою її хотіли виховати.

Поставивши за мету дослідити філогенетичні закономірності розвитку соціальної перцепції, ми обрали об'єктом дослідження ідеал міжособистісного розуміння як такий, що репрезентує вищі рівні сприймання та розуміння людини людиною в різні історичні періоди, вказує на екстремальні межі прояву соціально-перцептивних можливостей особистості; дозволяє просліджувати їх динаміку.

Шукаючи сферу втілення зазначеного ідеалу, звертаємося до культурної спадщини, до літератури, до мистецтва.

Психологічні дослідження показують, що мистецтво є важливим осередком всіх біологічних та соціальних процесів особистості в суспільстві, способом встановлення рівноваги людини зі світом в найбільш критичні і відповідальні хвилини життя, відображенням найточніших соціально-психологічних явищ (Виготський Л.С., Вундт В., Фройд З., Юнг К.-Г.).

«Виявляється, що поезія чи мистецтво є особливий спосіб мислення, який кінцем кінцем приводить до того ж, до чого приводить і наукове пізнання, але тільки іншим шляхом, – підкреслював Виготський. – Мистецтво відрізняється від науки лише своїм методом, тобто способом переживання, тобто психологічно...

Щоб до кінця формулювати погляд цієї теорії на процес художнього розуміння, слід зазначити, що будь-який художній твір з цієї точки зору може застосовуватися в якості присудка до нових, непізнаних явищ чи ідей і сприймати нове значення. Те, що ми не в стані зрозуміти прямо, ми можемо збагнути обхідним шляхом інакомовності (алегорії), і все психологічне дійство художнього твору без залишку може бути зведено на цей інакомовний шлях» (2,97).

К.-Г.Юнг неодноразово підкреслював, що художній сенс архетипу визначається перш за все його здатністю відповідати на естетичні запити епохи, тобто його можливістю як форми вмістити новий культурно-філософський зміст, нову свідомість часу, і тоді колективне несвідоме проривається до переживання і святкує шлюб зі свідомістю часу.

Мистецтво, література не лише відображають життя, вони доповнюють наше життя, розширюють його можливості, можливості окремого індивіда і суспільства.

Зокрема, завдяки їм здобуває вихід та болісна напруга, яка накопичується у людини в процесі життя, ті пристрасті, які не знайшли своєї розв'язки в нормальному житті, втілюються ті цінності та ідеали, яким ще немає місця тут і тепер. Недаремно З.Фрейд вважав, що мистецтво є засобом примирення двох ворожих принципів – принципу задоволення та принципу реальності. Адже в його образах залишається жити не лише свідомий імпульс психічної енергії, а й «соціальне розв'язання несвідомого», проєктується все багатство і глибина людської душі, її прихований потаємний зміст (9,87-88).

Одночасно існує і зворотній напрям впливу. Дія мистецтва, коли воно здійснює катарсис, втягує в цей вогонь очищення найбільш інтимні, найбільш важливі потрясіння особистої душі, є дія соціальна. Справа відбувається не так, як це зображує теорія зараження, що почуття, котре зароджується в одній людині, заражає всіх, стає соціальним, а якраз – навпаки. Переплавка почуттів поза ними здійснюється силою соціального почуття як об'єктивного, винесеного поза ними матеріального і закріпленого в зовнішніх предметах мистецтва.

Втіленням такого соціального почуття, об'єктивного в мистецтві, якраз і виступає ідеал, як такий, що здобуває власне існування. Народившись на гребені певного історичного часу, він продовжує своє життя і поза ним, проглядаючись крізь нашарування пізніших соціально-культурних пластів, взаємодіючи з останніми.

Навряд чи можливо реставрувати психологічну картину сприймання та розуміння людини людиною в усій її повноті, тим паче в філогенетичному розвитку, в безмежності індивідуальних проявів і варіантів. Але знайти зарубки, що позначають ту висоту, на яку піднімалася планка при визначенні можливостей пізнання людини людиною, глибину взаємопроникнення у внутрішній, душевний простір іншого «Я», видається нам справою реальною і доцільною, тому що ідеальні уявлення, що служили соціальною мірою відліку, етапом в процесі глумачення сутності іншої людини, обов'язково знаходили своє втілення в естетичних образах кожної епохи. Саме вони і можуть дати ключ до розуміння механізмів формування образу

іншого індивіда, допоможуть встановити закономірні особливості соціальної перцепції.

Будь-які психологічні виміри, починаючи від потреб людини і закінчуючи її ідеалами, є культурно-специфічними. Культурні парадигми опосередковують також процеси сприймання та розуміння людьми один одного.

В семіотиці та культурології розрізняють культури, орієнтовані здебільшого на предметну діяльність та об'єктивне пізнання, і культури, які більше цінують споглядання, інтроспекцію, автокомунікацію (5,243).

Перший тип культури притаманний сучасному Заходу і, зокрема, новоєвропейській моделі особистості, про яку власне йдеться (яка, власне і є об'єктом нашого дослідження).

Більш рухливий та динамічний, він націлює на активне спілкування, широке коло контактів, Проте широта і частота комунікативних контактів здебільшого виключає їх глибину. Активно-предметна діяльнісна спрямованість спілкування, утилітарно-прагматичний зразок «добропорядності» націлюють на поверхнєве, одностороннє, вузьке сприймання іншої людини. Це влучно змалював німецький письменник Міхель Енде у своїй славнозвісній казці «Момо». У його творі носіями зазначеного ідеалу в перебільшеному, гіперболізованому вигляді є сірі пани, агенти ощадкаси Часу, які повчають: «Ви марнуєте своє життя на клацання ножицями, базікання і мильну піну. Коли ви помрете, все буде так, неначе вас ніколи й не було на світі... Ви ж, певно, знаєте, як заощаджують час. Ви повинні просто швидше працювати, відмовитися від усього зайвого. Клієнтам присвячуйте замість півгодини тільки чверть. Уникайте марнотратного базікання. Годину, яка йде на матір, скоротіть до півгодини. А найкраще – взагалі віддайте її до якогось пристойного дешевого старечого притулку, де її доглядатимуть, і ви вже виграєте цілу годину за день. Позбудьтеся непотрібного папуги. Відвідайте паню Дарію лише раз на два тижні, якщо це взагалі потрібно. Відкиньте щоденні розмірковування біля вікна і, передовсім, не переводьте ви свого дорогоцінного часу на співи, читання чи навіть на так звані друзів. Між іншим, принагідно раджу вам: повісьте у своїй перукарні великого, надійного годинника, щоб ви могли контролювати роботу вашого учня» (10,50).

І все ж при такому відчуженому, відстороненому підході важливо вхопити цілісність, єдність іншого «Я», бо багатозначність чи навіть просто роздвоєність «Я» сприймається як хворобливість, збуджує підозру при наближенні до критичної межі між нормою, є патологією. Не менш важливим у сприйманні є оцінювально-ціннісний аспект, при цьому критеріями цінності найчастіше виступають успіхи в предметній діяльності чи інші сторони особистості, пов'язані з її практичним життям. Вчинки в різних ситуаціях інтерпретуються як вияв однієї і тієї ж сутності, на них дивляться «зсередини», намагаючись збагнути мотив: діє людина корисливо чи безкорисливо, патріотично чи ні тощо.

Другий тип культури, переважно східного типу, надає першорядного значення внутрішньому духовному простору особистості, стверджуючи, що творча активність як сутнісна характеристика людини розгортається не стільки в предметній діяльності, скільки в процесі самозаглиблення, занурення у власний внутрішній світ. Заглиблення у міжособистісні відносини на рівні «я – ти», що виникають у зовнішній діяльності, породжують суб'єктивні пристрасті, спустошують «Я», не дозволяють досягти абсолютної гармонії. Потреба в іншій людині при такому підході зміщується на нижні щаблі мотиваційної ієрархії.

В одній з індійських «Брахман» читаємо: «Тат твам асі – те ти еси»: всесвіт і брахма – це ти сам: отже, і світ існує лише настільки, наскільки він виявляється у твоїй свідомості.

Все, створене творцем – іззовні нас.

Тож наш і зір спрямований назовні,

Але хтось мудрий зазирнув у себе,

Напружившись та вічного шукавши.

Шукають дурні насолод назовні

І потрапляють у лабета смерті;

Дізнавшись, що таке безсмертя, мудрий

Вже не шукає вічного в невічнім (3,142).

З позиції бездіяльного споглядача встановлюється і ідеал сприймання та розуміння іншої людини – серцем, звільненим від усіляких бажань. Шлях до такого звільнення – тривалий і не під силу будь-кому. Адже: принцип – одне, а здійснення його на практиці – інша річ. Холодний інтелектуалізм, пасивна і споглядальна любов, задані суспільним світоглядом («метта» – санкр. «майтра»), на

практиці часто виливалися в пристрасті і палкі почуття. Їх ховали (і ховають) за маскою як опір, як потворність. Між зовнішньою маскою і дійсним обличчям особистості розгортається глибока драма, крізь призму якої сприймаються і інші люди, і власне «Я».

Східна культура дає багато прикладів розмежування зовнішньої, канонічної поведінки і внутрішнього духовного життя особистості.

Часто людина, вдивляючись в іншу, бачить лише сама себе. «Тобі потрібне не Я – тобі потрібне дзеркало. Будь-хто сторонній для тебе не більше, ніж дзеркало з твоїх відображенням», – каже дружина своєму чоловікові (4,345). І вміщує у цю фразу одну з найсуттєвіших причин, що зумовлює нерозуміння людини людиною, вибудовує нездоланну стіну між тими, хто живе поруч, спілкується ніби однією мовою і має потребу в іншій людині, в її присутності. Нездатність вийти за межі власного «Я» робить неможливим саморозкритися не лише для себе, а й для іншої особистості, а й відтак і сприйняти особливості іншого внутрішнього світу. Межі між власним та «чужим» внутрішнім буттям немає.

Роздвоєність чи множинність чужого «Я» тут зовсім не насторожує, не обурює, не знижує ціннісного відношення: східний божок, який часто буває багатоликим (Шіва, Вішну), багаторуки (Кришна) призвичаює до цього, створює відповідну установку. Адже людина реалізує себе в багатьох площинах, на неї покладаються різні кола обов'язків, в контексті яких вона по-різному себе виявляє, а отже, в результаті – і різні образи виникають в процесі сприймання. Тобто оцінка особистості здійснюється обов'язково у відповідності до тієї ізольованої сфери, в якій вона виявляє себе «тут і зараз», і виводиться з позиції зовнішніх, суспільних норм, загальних правил, які стосуються лише даної сфери.

Загалом аналіз досліджень, проведених Р.Бенедикт, Е.Дюркгеймом, К.Леві Стросом, Коул і Скрибнер, М.Мід засвідчують, що людина західного типу сформована на християнській традиції, схильна вдивлятися у внутрішній психічний світ іншої людини і через пошук відмінностей приходить до усвідомлення самого себе, своєї самості, своєї самооцінності. Це надає західній культурі індивідуалістичного забарвлення.

Східна культура, на яку мали сильний вплив мусульманство, конфуціанство і буддизм, менш індивідуалістична. Питання про самооцінність не є тут актуальним, система «Я» – «інший» –

репрезентується у свідомості як нероздільна. Погляд на іншу людину більш конкретний, без поділу на «зовнішне і внутрішнє».

Кожна із зазначених культур пройшла свій власний шлях саморозвитку, не позбавлений, однак, взаємного впливу та взаємного обумовлення.

У даному дослідженні ми зосереджуємо свою увагу на становленні ідеалів в сфері міжособистісного розуміння в межах тих культур, які мають найбільший вплив на ментальність сучасної європейської людини.

Як справедливо зазначав Д.С.Ліхачов, «кожна національна культура і кожен тип культури безцінні. В світі існує багато безмежностей і кожна безмежність знаходиться в невимірності до іншої».

Але можна сказати інше... що європейський тип культури є найбільш універсальним, найбільш сприятливим до інших культур і володіє найбільшою здатністю вплинути на інші культури. Європейська культура, як певний тип культури, відкрита для інших культур і саме ця обставина робить її культурою майбутнього, а в певній мірі і культурою нашої сучасності» (6, 3).

Ідеал розуміння іншої людини – могутній регулятор міжособистісних стосунків на рівні «Я-Ти», в малій чи великій групі, в будь-якій ланці суспільства, у суспільстві в цілому.

Зміст його завжди віддзеркалює теперішній час, проте більш глибокий аналіз дозволяє стверджувати, що ідеал міжособистісного розуміння своїми коренями сягає архетипів становлення людини.

Свідомість несе нам згусток цього відображення, очищений від архаїчних, інфантильних вражень, що залишаються у несвідомому. Охоронцем «чистоти» образу виступає совість. Саме совість віщує нам, що іншу людину треба любити як самого себе, відноситися до неї так, як би ти хотів, щоб відносились до тебе.

Сучасна людина, як і представники попередніх поколінь, прагне до розуміння іншої людини, долаючи мовні, психологічні, соціально-культурні бар'єри.

Проте моменти дійсного порозуміння у нашому бутті – як щаслива мить. Раціоналізуючи життя, ми прийшли до усвідомлення, що і в нерозумінні людини людиною є частка благодаті. Та людину завжди манить ідеал.

1. Вебер М. Избранные произведения. – М., 1990.
2. Выготский Л.С. Психология искусства. – М., 1987.
3. Голоси стародавньої Індії. Антологія давньоіндійської літератури. – К., 1982.
4. Кобо Абе. Жінчина в пустках. Чуже лице. – М., 1969.
5. Лотман Ю.М. О двух моделях коммуникаций в системе культуры. Труды по знаковым системам. – Тарту, 1973, вып. 6.
6. Лихачев С.Д. О национальном характере русских. Вопросы философии, – 1990, – № 4.
7. Оссовская М. Рыцарь и буржуа. Исследования по истории морали. – М., 1987.
8. Спиноза Б. Этика. Избранные произведения. – М., 1957. – Т. 2.
9. Фрейд З. Леонардо да Винчи. – М., 1912.
10. Енде Міхаель. Момо. – К., 1985.

Надія Скотна. Ідеал міжособистісного розуміння як соціально-психологічне явище. В статті розглядається філогенетичні закономірності формування ідеальних моделей у сфері соціальної перцепції, їх культурно-специфічні особливості.

Ідеальний патерн розуміння іншої людини представлений як один із важливих регуляторів міжособистісних стосунків на рівні «Я – інший» у великих та малих групах, у суспільстві як цілому.

Надежда Скотная. Идеал межличностного понимания как социально психологическое явление. В статье рассматриваются филогенетические закономерности формирования идеальных моделей в сфере социальной перцепции, их культурно-специфические особенности.

Идеальный паттерн понимания другого человека представлен как один из важнейших регуляторов межличностных отношений на уровне «Я – другой» в больших и малых группах, в обществе как целом.

Nadiya Skotna. The ideal of the interpersonality comprehension as a social and psychological phenomenon. The article deals with the historical peculiarities of the formation of the ideal patterns in the sphere of social perception and their culturally specific features.

The ideal pattern of understanding another person is represented as one of the most important regulators of interpersonal relationships on the level «I-another person» in big and small groups and in the society as a whole.